

OSMANLI EKONOMİSİNE DİNAMİZM VERME ÇABASI: TANZİMAT DÖNEMİ TEMETTÜAT UYGULAMALARI

ÖZ

Çalışmanın Hedefleri: Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklu Devletinin dağılma sürecine girdiği bir dönemde önceki Türk ve İslam devletlerinin devamı olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeple kuruluşundan bu yana devletin siyasi, sosyal ve ekonomik hayatı, İslam Hukuku çerçevesinde şekillenmiştir.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminde hazırlayıp uygulamaya koyduğu; yeni bir vergi düzenlemesinin altyapısı olan Temettüat Tahrir çalışması tanıtılacak ve kapsamı hakkında bilgi verilecektir.

Çalışmanın Metodu: "Osmanlı Ekonomisine Dinamizm Verme Çabası: Temettüat Uygulamaları" başlığını taşıyan bu çalışmada birincil kaynak kapsamına giren Temettüat Tahrirlerinin yanı sıra, ilgili nizamname ve kanunlar gibi tarihi vesikalar kullanılmıştır. Ayrıca konu işlenirken daha önce bu alanda yapılmış olan ilmi çalışmalar, hazırlanmış raporlar ve diğer ilgili yayınlar ile de kapsam genişletilmiştir. Çalışmanın aynı zamanda tanıtıcı bir özelliğe de sahiptir. Çalışmada betimleyici araştırma yöntemi kullanılmıştır.

Çalışmanın Sonuçları: Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile Osmanlı Devleti yeni bir döneme girmiş ve bazı alanlarda bir dizi yenilikler yapmıştır. Bu yeniliklerden birisi de, Tanzimat Fermanı'nın uygulandığı tüm Osmanlı vilayetlerinde gerçekleştirilmiş olan "Temettüat Tahrir" uygulamalarıdır. Sonuç itibarıyla dönemin sosyo-ekonomik tarihine çok yönlü ışık tutan "Temettüat Tahrir" defterleri ortaya çıkmıştır.

Nüfus, arazi, mal ve mülk sayımlarını hakkında detaylı bilgileri kapsayan "Temettüat Tahrir" defterleri; tarihte Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yer almış, günümüzde ayrı birer devlet olarak devam eden milletler hakkında da geçmişe dönük önemli bilgiler sunmaktadır. Dolayısıyla "Temettüat Tahrir" defterleri, hem bizim açımızdan hem de bu devletler açısından büyük öneme sahiptir. Bu tür çalışmalarla ilgili ülkelerin geçmişi ile bugünleri kıyaslama imkânı sağlanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat Fermanı Uygulaması, Temettüat Tahrir defterleri, Vergi, Osmanlı ekonomisi

JEL Kodu: N90, N95, N30

Kaynak Göster (APA):

YURTSEVEN, A. (2019). OSMANLI EKONOMİSİNE DİNAMİZM VERME ÇABASI: TANZİMAT DÖNEMİ TEMETTÜAT UYGULAMALARI. Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, 5 (9) , 10-24.

AHMET YURTSEVEN
ahmetyurtseven59@gmail.com
Orcid: 0000-0001-7751-3486

Araştırma Makalesi

Başvuru Tarihi: 01.12.2019
Kabul Tarihi: 19.12. 2019

EFFORT OF DYNAMISING ECONOMICS OF OTTOMAN EMPIRE APPLICATIONS OF TEMETTÜAT

ABSTRACT

Goals of study: Ottoman Empire emerged as a continuation of the previous Turkish and the Islamic states in the process of the dismemberment of the Anatolian Seljuk State. Because of this, since the establishment the political, social and economic life of the state took shape within the framework of Islamic Law.

In this study, Temettüat Tahrir study which was the infrastructure of a new tax regulation and which was prepared and put into practice in the period of Tanzimat of Ottoman Empire, will be introduced and information about its scope will be given.

Methods of the study: In this study, under the title of "Effort of Dynamising Economic of Ottoman Empire: Applications of Temettüat", Temettüat Tahrir were used as primary sources and historical documents as related legislations and laws were used. The scope of the study was enlarged with scholarly studies, prepared reports and other relevant publications. The study also has a defining characteristic. We will use descriptive research method.

Results of the study: Ottoman Empire entered a new era and made innovations in some areas as with the announcement of the rescript of Gülhane. One of the innovations was "Temettüat Tahrir" applications which were registered in all the cities applied the rescript of Gülhane of Ottoman Empire. Eventually, "Temettüat Tahrir" note-books emerged that shed some light on socio-economic history of that era.

Temettüat Tahrir note-books give important retroactive information about the nations continuing as apart states and which were under the governance of Ottoman Empire in the history and also give detail information about population, land, goods inventories. So, Temettüat Tahrir note-books has a great importance both our country and the other countries. The comparison of today and past can be provided with these kinds of studies.

Keywords: Application of rescript of Gülhane, Temettüat Tahrir note-books, tax, Ottoman economics

JEL Classification: N90, N95, N30

Cite (APA):

YURTSEVEN, A. (2019). OSMANLI EKONOMİSİNE DİNAMİZM VERME ÇABASI: TANZİMAT DÖNEMİ TEMETTÜAT UYGULAMALARI. Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, 5 (9), 10-24.

AHMET YURTSEVEN
ahmetyurtseven59@gmail.com
Orcid: 0000-0001-7751-3486

Research Article

Date Received: 01.12.2019
Date Accepted: 19.12.2019

GİRİŞ

Temettüat: Kar etme, kazanç elde etme, fayda görme demek olan temettü kelimesinin çoğulu olup karlar, kazançlar ve nemalar manalarına gelmektedir. Temettü vergisi; herkesin kazancıyla orantılı olarak devlete verdiği vergi, esnaf vergisidir (Parlatır, 2006; 1682). Temettüat defterleri, arazi kayıtlarının yapıldığı resmi mühürlü defterlerdir (Parlatır, 2006: 1614).

Temettüat defterleri sosyo-ekonomik yönlerden kendini yenilemeye karar veren Osmanlı devletinin XIX. yüzyılda uyguladığı vergi politikasını yansıtan vesikalardır. Bu defterlerde XIX. yüzyıla göre oldukça önemli sistematik bilgiler modern bir anlayışla düzenlenmiş, okunması kolay ve çalışmak isteyen araştırmacılara da kolaylık sağlanmaktadır. Temettüat defterlerinden istifade ederek Tanzimat Nizamnamesinin uygulandığı Osmanlı coğrafyasının herhangi bir yerleşim yerinin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel durumu ortaya konulabilmektedir. Bu bakımdan XIX. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında yaşayan çeşitli devletlerin sosyo - ekonomik tarihlerini aydınlatıcı en önemli veri kaynaklarıdır.

Vergi sisteminde yapılması düşünülen yenilikler için gerekli bilgileri toplamak düşüncesiyle uygulamaya konulmuştur. Bu temettüat tahrirlerinin kaydedildiği Temettüat tahrir defterlerinde bulunan veriler oldukça muhtelifdir. Bunlar idari bilgi, hane reislerinin kimlik bilgileri, gayr-i menkulleri, arazi, bağ, bahçe ve bostan alanları, çeşitli gayelerle beslenen hayvanlar, sanayi kuruluşları, sanayi bitkileri, kazancı ve vergileri şeklinde sıralanabilir.

Tanzimat döneminde yapılan en önemli icraatlardan birisi vergilerin yeniden yapılandırılmasına dair çalışmalardır. Bu yöndeki çalışmalar Tanzimat ilanından önce yapılmış, tanzimat fermanının ilanı ile da gözden geçirilmiş ve ilgili birimler oluşturularak hemen uygulama safhasına geçilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde halkın rahatsız olduğu konulardan birisi vergi mükelleflerinin vermesi gereken vergilere değişik ad ve nispetlerde yeni yeni vergilerin eklenmesidir. Halkın bu şikâyetini ve yapmayı düşündükleri icraatlar için finansman ihtiyacını çok iyi bilen Tanzimat ricali bir şekilde de onları rahatlatmak ve incitmeden düzenli ve daha fazla verginin hazineye girmesini sağlamak için titiz bir çalışma yürütmüş, bununla ilgili pek çok hukuki düzenlemeler yapmıştır. Bu maksatla yapılan hukuki düzenlemelerin en önemlisi vergiye dair olanıdır.

Tanzimat maliyesi, mükelleflerin her an yeni bir ad ve değişik oranda vergi geleceği beklentisini izale için örfi vergilerin sayısını azaltmayı hatta tek bir vergiye düşürerek ad ve oranını da tespiti yöneldiler. Yapılan çalışmalar sonucunda Temettüat vergisi veya kısaca virgü (vergi) olarak adı konuldu (Çakır, 2012).

Tanzimat döneminde, değişik adlarla alınan vergilerin yürürlükten kaldırılarak ad ve oranı önceden belli olacak verginin ikamesi için vergi mükelleflerinin tespitine yönelik tahrir çalışması yapılmıştır. Söz konusu tahrir çalışması sırasında vergi mükelleflerinin vergi bilgilerinin ayrıntılı olarak işlendiği defterler ortaya çıkmıştır. İşte bu defterlere “Temettüat Defterleri” adı verilmektedir. Tanzimat döneminin en önemli vesikalarından biri olan Temettüat defterleri Başbakanlık Osmanlı Arşivinde tasnif edilmiş olarak bulunmaktadır (Yurtseven, 2014a: 66-67).

Tanzimat döneminde Tanzimat uygulamaları, tüm Osmanlı coğrafyasında aynı anda uygulamaya konulamamıştır. Tanzimat'ın öngördüğü mali, idari, askeri yenilikler, merkeze yakın ve merkezin denetiminde olan belli Osmanlı eyaletlerinde uygulamaya konulmuş ve buralara “Tanzimat-ı Hayriye'nin icra olduğu mahaller” ya da “Dâhil-i Tanzimat” denilmiştir. Uygulamaya ilk olarak Ankara, Aydın, Bursa, İzmir, Konya, Sivas gibi vilayetlerde başlanılmış; 1845 yılında Erzurum, Diyarbakır, Malatya, Arapkir ve Palu gibi doğu bölgeleri ile Bosna gibi Balkan vilayetleri de kapsama dâhil edilerek alan genişletilmiştir (İnalçık, 1942: 374-389 & Şener, 1990: 23-24). Bu uygulama alanı dışında kalan yerlere ise müstesna mahaller denilmiştir (Çadırcı, 1991: 190 &

Çakır, 2012: 12). Mesela Mısır, Eflak, Boğdan, Sırbistan, Sisam ve Aynaroz gibi devlet'e imtiyazlı olarak bağlı olan yerlerde, yıllık maktu bir ödemede bulunma karşılığında, iç işleri ve mali yapıda özerklik şeklinde bir uygulamaya gidilmiştir (Şener, 1990: 25).

Sancaklar dikkate alınarak düzenlenmiş olan Temettüat Tahrir defterlerinde alt idari birim olarak kaza ve nahiyeler dikkate alınmıştır. Sancak, kaza veya nahiyenin "nefs" denen merkez mahallelerden belli bir düzen dâhilinde hane numarası verilerek tüm hanelerin temettüat çalışması yapılmış, müteakiben de aynı düzen içerisinde köy ve mezralara yer verilmiştir. Temettüat defterlerinde nefis denilen kasaba merkezlerinde ve birden fazla mahallesi bulunan köy yerleşim yerlerinde genellikle her mahalle için müstakil birer defter düzenlenmiştir. Ayrıca bir yerleşim yerinde gayr-i müslimler belli bir çoğunluğa ulaşımlarsa onlar için ayrı Temettüat defteri tertip edilmiştir. Aksi takdirde aynı deftere kaydedilmişlerdir (Kütükoğlu, 1995: 397).

Temettüat tahrir defterleri Osmanlı Devleti'nin belli bir döneminde uygulandığı yerleşim yerine ait siyasi, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel hayatı sade bir şekilde yansıtan çok önemli vesikalardır. Toplam olarak 17.747 adet olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yerini almış olan söz konusu vesikalar 1256 (1840) ve H. 1260-1261 (M. 1844-1845) tarihlerini taşımaktadır (Kütükoğlu, 1995: 396). Ancak temettüat tahrir uygulamaları Tanzimat Fermanının ilanından önce başlatılmış ve konuyla ilgili ilk uygulama da Kıbrıs'ta gerçekleşmiştir (Başbakanlık Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, 2000: 68 & Yurtseven, 2013: 799). Söz konusu temettüat tahrir çalışması, 1248 (1833) tarihli Kıbrıs temettüat defteridir.

OSMANLI DEVLETİ'NDE VERGİ SİSTEMİ

Osmanlı Devleti'nin vergi sistemi, İslam hukuku (şer'i hukuk) çerçevesinde oluşmuştur. Bu bakımdan tüm kuralları İslam hukukunun temel kaynakları olan Kur'an ve sünnete aykırı olması düşünülemez (Yurtseven, 2019). Osmanlı vergi sistemine temelde bu şekilde yaklaşılmalıdır. Osmanlı vergi sistemini iyi anlayabilmek için de Osmanlı hukuk sisteminden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Kurucu idare Osmanlı devletini İslami temeller üzerine kurduğu için İslam hukuku devletin temel kanunu niteliğindedir. Osmanlı hukuk sistemi iki başlık altında toplanmaktadır: bunlardan biri şer'i hukuk ve diğeri de örfi hukuktur.

Devletin temel kanunu şer'i hukuktur. İslam hukuku inanç ve ibadet hayatının yanı sıra, siyasi, sosyal ve ekonomik hayatın bütün yönlerine de ışık tutmaktadır. Kuruluş ve gelişme dönemlerinde, İslam hukukunu çok iyi uygulayan Osmanlı Devleti, şer'i hukukun müsaade ettiği ölçüler doğrultusunda da örfi hukuku oluşturmuş; zamanın gerektirdiği kanuni düzenlemeleri yapmıştır.

Örfi hukuk İslam hukukunun bir parçasıdır; tamamen naslar yani ayet ve hadisler doğrultusunda oluşmuştur. Bu bakımdan kamu düzenini sağlamak amacıyla konulmuş kurallar topluluğunu oluşturan örfi hukuk kurallarına riayet, yasal bir zorunluluktur. İtaatsizlik uhrevi sorumluluğu gerektireceği için de dini bir vecibe olarak ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı vergi sistemi, Osmanlı Devleti'nden önce kurulmuş İslam ve Türk devletlerinden etkilenmiştir. Hatta kimi vergilerin menşei de Asr-ı Saadet'e kadar uzanmaktadır (Kazıcı, 1977 & Karamursal, 1989).

Tanzimat Öncesi Osmanlı Devleti'nde Vergi Sistemi

Osmanlı Devleti'nin vergi sistemi Tanzimat öncesi ve Tanzimat sonrası olarak iki dönem halinde incelenebilir. Kuruluşundan Tanzimat'ın ilan edildiği 1839'a gelinceye kadarki dönemde Osmanlı'da uygulanmış olan vergiler temelde iki guruba ayrılır. Bunlar şer'i vergiler ve örfi vergilerdir.

Şer'i vergiler; Müslüman halkı ilgilendiren zekât, öşür; gayr-i müslim halkı ilgilendiren haraç ve cizyeden ibarettir. Bu vergilerin kendi arasında çeşidi 80'i bulmaktadır. Tarihi seyir içerisinde tarh ve tahsil edilmesi ile ilgili kanun ve nizamnameler çıkarılmıştır (Düstur, 1289: 12 & Pakalın,1985: 57).

Örfi vergiler; Osmanlı Devleti'nde Şer'i vergilerin dışında devletçe alınan ilk olağanüstü vergi uygulamasıdır. "İmdadiye-i Seferiyye"nin başlangıcı olan bu vergi, II. Bayezid zamanında savaş finansmanı olarak (Hudus-u avarız adıyla) İstanbul ve bazı şehirlerde yaşayan halka uygulanmıştır (Karamursal,1989: 4, 165, 182 & Eldem, 1994: 165). Osmanlı fetihlerinin durması, toprak kayıplarının başlaması üzerine bir kısım örfi vergiler kalıcı hale gelmeye başlamıştır. Fakat Tanzimat'a gelinceye kadar "tekâlif-i örfiyye" adı altında bunların sayısı artmış ve 90'ları geçmiştir. Vergi mükellefinin ödeme gücü hesaba katılmadan alındığı için şikâyetler eksik olmamıştır. Örfi vergilerin nasıl toplanacağı birtakım kanuni düzenlemelerle belirlenmiştir (Çakır, 2012: 48).

Tanzimat Döneminde Vergi Sistemi

'Nizam verme' anlamına gelen 'tanzim' kelimesinin çoğulu olan Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile Osmanlı Devleti, geleneksel yapısını değiştirmeye karar vermiş ve bu maksatla bunun bir göstergesi olarak da her alanda çalışmalar başlatmıştır.

Tanzimat Döneminde Mali ve İktisadi Alandaki Düzenlemeler

Tanzimat Fermanı'nda vurgulanan konuların başında maliyenin ıslahı gelmektedir. Osmanlı mali sistemini iyileştirme çabaları, çok önceleri tımar ve askeri sistemin aksamaya başlamasıyla başlatılmış fakat her seferinde sonuçsuz kalmıştır. Bu bakımdan XVI. yüzyılın sonlarından itibaren sosyo-ekonomik hayata çekidüzen verme düşüncesinin uygulamaya konulması hali Tanzimat döneminde temettü vergisi ve bunun altyapısı diyebileceğimiz temettüat tahrir çalışmasıdır.

Osmanlı Devleti'nde Kanuni döneminden sonra savaşların uzaması ile siyasi, sosyal ve ekonomik sıkıntılar ülke gündeminde ağırlıklı olarak yer almaya başlayınca ıslahatlara ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü XVI. yüzyılın sonlarına doğru tımarların iltizamla dağıtılmaya başlaması ve Yeniçerilerin askerlik hizmetleri yanında bir taraftan şehirlerde ekonomik faaliyetlere başlamaları sadece söz konusu sektörlerde faaliyet yapanları değil, devlet ricalini de tedirgin etmeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde, III. Mehmet (1595-1603) Genç Osman, I. Mahmut (1730-1740), III. Mustafa (1757-1774), III. Selim ve II. Mahmut (Çadırcı, 1991: 103-106) dönemlerinde siyasi, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel çeşitli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. En kapsamlısı da II. Mahmut döneminde alınmıştır.

1826'da yeniçerilik kaldırılmış, yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye kurulmuştur. Zahire Hazinesi, Kasım 1793'te Zahire Nazırlığı, Hazine-i Amire (Devlet Hazinesi), 1826'da Mansura Hazinesi ile Mukataat Hazinesi kurulmuş ancak daha sonra Mukataat Nezareti ve hazinesi kaldırılarak 1 Temmuz 1834'de Asakir-i Mansure-i Muhammediye Defterdarlığı kurulmuştur (Çadırcı, 1991: 103-105).

Mali sistemde yepyeni bir mali yapı getirmesi ve borçlanmalar yoluyla İmparatorluğun mali kaderiyle ilgili önemli sonuçlara yol açtığı için Tanzimat, Osmanlı mali tarihi içinde önemli bir dönemdir. Tanzimat döneminde maliyenin merkezîleştirilmesi yönünde önemli gayretler sarf edilmiş ve gelir giderlerinin kontrolü sağlanmaya çalışılmıştır. Bu alanda yapılan bir diğer önemli çalışma olarak da gelirlerin hazineye toplanması, giderlerin ise hazineden karşılanmasını sağlamak için merkezi bir hazine kurulmasıdır. Bu uygulamanın sonunda 'Tahsis usulü' (yıllık harcamaların önceden hesaplanması) uygulamasına geçilmiş, Maliye hazinesi kurulmuş, tüm mali işlerin kontrolü Maliye Nezareti'ne bırakılmıştır. Yine aynı düzenlemede Hazine hesaplarının malî yıla

göre düzenlenmesine geçilmiş, böylece malî yılbaşı Mart, malî yılsonu ise Şubat ayı olmuştur. 1262 (M/1847) mali yılından itibaren hazinenin bir yıllık gelir ve giderleri diğer yıllara karıştırılmayarak senesi senesine kaydedilmeye başlanmıştır (Güran, 1989: 7-9 & Şener, 1990: 70).

Osmanlı'da Vergi Sisteminin Yeniden Yapılandırma Çalışması

Tanzimat döneminde Osmanlı vergi sisteminde yeniden yapılandırılmaya gidilmiş, yapılan vergi düzenlemeleri ile vergiler basit ve anlaşılır hale getirilmiştir. “Daha önce ‘tekâlif-i şeriyeye’ adıyla ve çeşitli oranlarda alınan vergiler kaldırılarak yerine zirai ürünlerden onda bir oranında öşür, koyunlardan ‘ağnam resmi’ ve gayrimüslimlerden ‘cizye’ alınması esası getirilmiştir. Aynı şekilde ‘tekâlif-i örfiyye’ adı altında pek çok türü ve tahsil şekli olan muhtelif vergiler de birleştirilerek bunların bir bütün halinde ‘virgü’ adı altında alınması kararlaştırılmıştır” (Güran, 1989: 13).

Çok geçmeden tüm bu ve benzeri kararlar somutlaştırılarak mükelleflerin servet, ticaret ve kazancına göre adil bir vergi sistemine kavuşabilmeleri için mal, emlak tahriri ve vergiye ait kanuni düzenlemeler yapılarak yürürlüğe konulmuş, böylece Tanzimat ile birlikte Osmanlı Ülkesinde vergi sisteminde değişim ve dönüşüm başlamıştır. Nitekim Tanzimat Fermanı’nda bu hususa şu şekilde yer verilmiştir (Düstur, 1289: 5)¹:

Çevirinin Türkiye Türkçesi şöyledir: “...Vergi konusuna gelince: Bir devlet, ülkesini korumak için askere ve gerekli öbür masraflara ihtiyaç duyar. Bu (ihtiyacı karşılamak) para ile olur. Para, tebaadan toplanacak vergiler ile oluştuğundan bunun en iyi şekilde toplanması gerekir.

Evvelce gelir sanılmış olan “yed-i vahit” belasından ülkemiz hamdolsun, kurtulmuşsa da yıkıcı bir yöntem olup hiçbir zaman faydalı sonuç doğurmamış olan iltizam usulü hala sürmektedir. Bu, ülkenin siyasi işlerini ve mali konularını bir adamın keyfine, hatta cebir ve zulmüne teslim etmek demektir. Bu adam iyi bir insan değilse hep kendi çıkarına bakar, bütün davranışlarında kötülüğe, zulme yönelir. Bu sebeple, ülkemiz insanların her biri için, malına ve gelirine göre bir verginin tespit edilmesi ve kimseden bundan fazla bir şey alınmaması gerekir. Yüce devletimizin karada ve denizdeki askeri masrafları kanunlarla belirlenip sınırlandırılmalı ve uygulama ona göre yapılmalıdır...”.

Vergi düzenlemesinin hayata geçirilebilmesi için temettüat tahrir çalışmasının numune uygulamasına II. Mahmut döneminde Hüdavendigâr ve Gelibolu sancaklarında başlanmıştır. Büyük ümitlerle başlatılan bu tahrir çalışması planlanan vakitte tamamlanamayınca “İş bu elli dört senesi Mart’ına kadar yetiştirilemeyeceği memurları tarafından iş’ar ve ihbar olunmuş...sene-i atıyyede icrayı icabına bakılması...” (Kaynar, 1991: 119-120) kararıyla akamete uğraması üzerine; örfi vergilerin iltizamla tahsiline devam edilmiştir.

Abdülmecit 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat-ı Hayriye diye anılan fermanla değişim ve dönüşüm çalışmalarını ilan etmiştir. Bunun gereği olarak hukuki düzenlemelere gidilmiş, yeni yeni kurumlar

¹ “...Ve tayîn-i vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhâfaza-i memâlikiyçün elbette asker ü leşkere ve sâir masârif-i mukteziyyeye muhtac olarak bu ise akça ile idâre olunacağına ve akça dahi tebeanın vergisiyle hâsıl olacağına binâen bunun dahi bir hüsn-i sûretine bakılmak ehemmi olup egerçe mukaddemlerde vâridât zann olunmuş olan yed-i vâhid beliyyesinden lehü'l-hamd Memâlik-i Mahrûsemiz ahâlisi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlât-ı tahrîbiyyeden olup hiçbir vakitte semere-i nâfiyası görülemeyen iltizâmât usûl-i muzırrası el-yevm câri olarak bu ise bir memleketin mesâlih-i siyâsiye ve umûr-ı mâliyesini bir adamın yed-i ihtiyârına ve belki pençe-i cebr u kahrına teslim demek olarak ol dahi eger zâten bir iyice adam değilse hemân kendi çıkarına bakıp cemî-i harekât-ü sekenâtı gadr-u zulmden ibâret olmasıyla ba'd ez-în ahâlî-i memâlikten her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi-i münâsib tâyin olunarak kimseden ziyâde şey alınmaması...”.

oluşturulmuştur; Ziraat Meclisi, Nafia Hazinesi, Nafia Dairesi, Ziraat Mektebi bunlardan birkaçı olarak zikredilebilir.

Tanzimat-ı Hayriye ve vergi reformları Abdülmecit'in tahta geçişi ile uygulama alanı buldu. Tanzimat ricali, verimli toprakları değerlendirildiği takdirde Osmanlı Devletinin kalkınmasına tarım sektörünün öncülük edebileceği düşünceleriyle icraata başladı. Devlet ricali vergi sistemini esaslı bir düzene koymak; düzenli vergi alabilmek için devlet gelirlerini mutlaka kontrol altında tutmak istiyorlardı. Bu amaçla, vergi konusundaki aksaklıkları gidermek, dengeli bütçeyi oluşturmak gayreti içindeydiler. Bu ve benzeri düşüncelerle vergi mükelleflerinin tespit edilmesi amacıyla ülke kapsamında sayımları bir an önce başlatmak niyetindeydiler.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı akabinde düşünülen reformlar uygulanmaya başlanmıştır. Örfi vergilerle birlikte angarya niteliğindeki mükellefiyetlere son verilmiş, bunların yerine “Virgü-yu seneviyye”, “Senelik vergi”, “ancemaatın vergi”, hukuk metinlerinde “vergi”, Tanzimat'tan bir hayli sonra çıkarılan bir nizamnamede ise “komşuca alınan vergiler” diye geçen tek bir vergi getirilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat döneminin başlaması ile birlikte vergi mükelleflerinin ödeme güçlerini dikkate alan genel bir vergiye geçilmiş oluyordu (Şener, 1990: 95-96).

Nitekim 1255 (1840) yılının başından itibaren Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerdeki sancak ve kazalarda ikişer kâtip ile muhassıllar (vergi memurları) ilgili talimatname gereği, tahrir çalışmasına başladılar. Temettüat tahrir çalışması ile Muhassıllık teşkilatının toplamakla vazifeli olduğu vergiye ihtisap vergisi denilmektedir.1826 yılında ihdas edilen bu verginin menşei Asr-ı Saadete kadar uzanmaktadır (Karamursal, 1989: 170). Muhassıllık teşkilatının o zamanki adı da “hisbe” teşkilatıdır.

Hisbe: Hz. Muhammed zamanında kurulmuş ve Hz. Ömer zamanında bir kurum haline gelmeye başlamıştır. Muhtesip, Abbasiler zamanında vali ve kadılık görevlerinden sonra üçüncü sırada yer almaktaydı. Bu teşkilat, Me'mun zamanında (H.198-218./M.813.833), Dar-ul Hisbe'nin kurulmasıyla yeni bir kurum haline gelmiş oldu. Bu kurum geniş bir faaliyet ve nüfus sahasına sahipti. Muhtesip, çarşı pazarı olduğu kadar ahlaki ve dini davranışları da gözetmek zorundaydı (Kazıcı, 1987: 20). Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren hisbe teşkilatı önemli kurumlar arasında yer aldı. Çok önemli vazifeler yaptı, zamanla eski fonksiyonlarını icra edemez oldu. Devlet teşkilatında köklü değişikliklerin yapıldığı devrede, 1242 (1826) yılında Yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasından sonra, şehir idaresinde daha geniş salâhiyetlerle kontrolü sağlayacak yeni bir idari sistemin kurulmasının zarureti ortaya çıktı.

Başlangıçta muhtesip, ihtisap ağası ve ihtisap emini unvanı ile ihtisap işlerini yürütmekle vazifeli olan kamu görevlisine 1242 tarihli nizamname ile “İhtisap Nazırı” unvanı verilmiştir. Bu nizamname ile söz konusu kurum ilk olarak İstanbul'da kurulmuş olan sadrazamlığa bağlanmış ve ihtisap nazırlarına çeşitli hil'atler giydirilmeye başlanmıştır. Daha sonra 1261 (1845) polis, 1262 (1846) yılında Zaptiye Müşiriyeti kurulunca ihtisap nezaretinin bazı vazife ve yetkileri yeni kurulan bu kurumlara devredilmiştir. Nezaret ise narh ve esnaf işine bakar olmuş; 2 Zilkade 1271 (16 Ağustos 1854) tarihli bir resmi tebliğ ile İstanbul Şehremaneti kurulunca İhtisap Nezareti kurumu ortadan kaldırılmıştır (Kazıcı, 1987: 38,192).

1840 tarihli tahrir çalışmasından istenilen başarı elde edilemeyince başarısız olarak görülen muhassıllık kurumu 1842 yılı başlarında kaldırılmıştır. Muhassıllık meclisi memleket meclisi olarak değiştirilmiş ve 1849 yılına kadar çalışmalarını sürdürmüştür (Çadircı, 1991: 215). Maliye ve mülkiye memurlarının da bu yeni mecliste görevlerini sürdürmelerine karar verilmiştir.

1840 (1256) yılında yapılan tahrir çalışmasında istenilen netice alınamayınca ilgililer değerlendirme toplantıları yaptılar. Tespit edilen hataları giderdikten ve eksiklikleri tamamladıktan

sonra büyük bir azimle tahrir çalışmasının tekrarına karar verdiler. İlgili eyalet temsilcileri ile yapılan görüşmelerin sonucunda 1845 yılında daha kapsamlı ve donanımlı olarak temettüat tahrir çalışması uygulanmıştır.

TEMETTÜAT TAHRİRLERİNİN SOSYO-EKONOMİK YÖNÜ

Temettüat tahririnin kaydedildiği defterler olan Temettüat defterlerinde idari bilgi, yerleşim yerlerindeki meskûn olan hane reisleri veya hane reisi konumunda olan şahıslar hakkında oldukça sade ve önemli bilgiler yer almaktadır. Belli bir sistem dâhilinde hane reisleri hakkında tanıtıcı bilgiler, mesleki durum, mal varlığı, kazançları ve gelir kaynakları gibi detaylar tespit edildiği için Osmanlı Devleti'nin belli bir dönemine ait ekonomik, sosyal ve kültürel yapı ortaya konulmaktadır (Kütükoğlu, 1995: 398, 406).

Osmanlı Devleti'nin sınırları Tanzimat döneminde hâlâ çok geniş olduğu için tahrir defterleri, bölgesine ve yerleşim yerlerine göre değişiklikler gösterir. Hane esaslı düzenlenmiş olan temettüat defterleri; günümüzde müstakil birer devlet olan fakat Tanzimat döneminde aynı tarihi paylaştığımız pek çok milletlerin sosyal ve ekonomik tarihlerinin temel veri kaynağıdır. Mesela tarihte kader birliği yaptığımız, bir ve beraber olduğumuz fakat bugün ayrı birer devlet olan Balkan devletleri siyasi, sosyal ve ekonomik yönden sıkıntı içerisindedir. Söz konusu devletlere ait temettüat defterleri incelendiğinde o devletlerin sosyo-ekonomik ve siyasi durumlarını günümüz şartları ile karşılaştırma imkânı vardır.

Sosyal Yönü

Yerleşim yerlerinden kasaba ve şehirlerin sanat, ticaret, esnafılık ve tüccarlık faaliyetlerinin yürütüldüğü; köylerin ise zirai faaliyetlerin yoğun olarak yapılacağı alanları kapsadığı düşünülür. XIX. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında bu konulara nasıl yaklaşıldığı ve genel görünümün nasıl olduğu Temettüat tahrir defterleri ile ortaya konulabilmektedir.

Temettüat tahrir uygulamalarından maksat, belli bir dönemde Osmanlı coğrafyasında mevcut askeriye ve vergi potansiyelinin tespit ve takip edilmesine imkân sağlamaktır. Temel gaye böyle olunca Tanzimat dönemi hakkında günümüzdeki gibi demografik açıdan mutlak bilgi ve veriye yer verilmemiştir. Mamafih sosyal bakımdan değer taşıyan aşağıdaki konulara ulaşabiliriz.

Osmanlı Devleti'nde idari taksimatta yerleşim yerinin kaza olması önemlidir. Kaza merkezinde kadının bulunup bulunmaması da ayrı bir değer taşımaktadır. Kazanın üst birimi sancak, alt birimleri ise nahiye, köy, mezra olarak sıralanmaktadır. Tüm Osmanlı kasabalarında tarımın bir geçim kaynağı olarak önemini koruduğu muhakkaktır. Küçük-büyük demeden bir Osmanlı yerleşim yerinde yaşayan nüfusu mesleki açıdan çeşitli sosyal guruplara ayırarak; din, eğitim ve idari hizmetler alanlarında faaliyet gösterenler, tarımla ilgili meslekler, esnafılık ve tüccarlık faaliyetlerini yürütenler, rant geliriyle geçinmekte olanlar, başkalarının yardımlarıyla geçinmekte olanlar şeklinde temel başlıklar oluşturularak incelemek mümkündür.

Temettüat Defterleri, bir cihan devleti olan Osmanlı Devleti'nin belli bir döneminin Sosyo-ekonomik tarihine ışık tutan önemli verileri bünyesinde barındırmaktadır. Bu vesikalarda her ne kadar ağırlıklı olarak emlak, arazi ve hayvanlarının yazılması gibi ekonomik verilere yer verilmişse de sosyal veriler de dikkati çekmektedir. Mesela çiftlik, mezra, köy, nahiye, kasaba, şehir gibi yerleşim birimlerinde yaşayan halkın hane reislerinin adları, şöhretleri, unvanları, lakapları, meslekleri, resmi görevleri ve etnik yapıları gibi bütün ayrıntılara yer verilmiş olması sosyal tarih açısından önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir.

İdari taksimat görünümü: Her hangi bir yerleşim yerinin temettüat tahrir defterinin başında o yerleşim yerinin idari statüsü hakkında bilgi verildikten sonra, yani ait olduğu yer, eyalet, sancak

ve kaza belirtilmesinin ardından, köy/ mahalle adı altında hane numarası verilerek standart bir üslup içerisinde devam edilmektedir.

Yerleşim yerinin idari statüsü, adı, yapılan ekonomik faaliyetler gibi veriler ışığında söz konusu yerleşim biriminin coğrafi özellikleri ile ilgili bilgilere kavuşmak da mümkündür. Bu yönüyle temettüat defterleri beşeri coğrafya için de oldukça önemli veri kaynaklarıdır.

Dini ve etnik yapı: Tahriri yapılan herhangi bir yerleşim yeri düzeninde dini veya etnik farklılıkların dikkate alındığı görülmektedir. Yerleşim yerlerinde Müslim, gayr-i Müslim kesim ayrı ayrı sayıma tabi tutulmuş ve genelde her cemaat için farklı defterler düzenlenmiştir (Kütükoğlu, 1995: 397).

Temettüat defterlerinde yerleşim yerinde yaşayan tüm hane reislerinin kaydı tutulduğu için; söz konusu yerleşim yerinde yaşayan halkın tahmini nüfus bilgisine ulaşma imkânı vardır. Bu konuda genel kabul gören görüş Ömer Lütfi Barkan'a ait olan: Hane adedi x 5= Nüfus şeklindeki formüldür (Göyünç, 1997: 552). Bu itibarla çalışmalarımda "Barkan formülü" de diyebileceğimiz bu yöntem kullanılmıştır (Yurtseven, 2013: 11).

Hane reislerinin adları ve ilgili bilgilerle dönemin önemli kültürel özellikleri ortaya çıkmaktadır. Belli bir yerleşim yerinde en çok kullanılan hane reisi adlarını; yapmış oldukları iş ve mesleklerini; soyadının kullanılmadığı bir dönemde tanınmalarını sağlamak gayesiyle kullanılan (hane reislerinin) sıfat ve lakaplarını ve diğer bilgileri bulabilmekteyiz. Bu bilgi ve veriler ışığında çeşitli istatistikî sonuçlara ulaşmak mümkündür. Herhangi bir yerleşim yerinin nüfus yapısını inceleyebilir, çeşitli analizler yapabiliriz. Kullanılan lakap ve sıfatlarda akrabalık ilişkilerini tespit edebilme imkânını da bulabiliriz.

Hane reislerinin meslekleri: Meslekler yerleşim yeri hakkında iktisadi ve sosyal açıdan inceleme imkânı veren argümanlardır. Kimi köylerde, köyün ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak ziraat dışında bazı küçük sanayi faaliyetleri görülse de bu nevi faaliyetlerin daha ziyade küçük ev işletmeleri tarzında olduğu anlaşılmaktadır. Mamafih söz konusu yerleşim yerlerinde hangi mesleki faaliyetlerin ne ölçüde geliştiğini tespit etmek mümkün olabilmektedir. Nakliyecilik, demircilik, kalaycılık gibi.

Temettüat Defterleri sayesinde Osmanlı coğrafyasında belli bir dönemle ilgili yapılmış olan göçleri ayrıntılı olarak sebepleri ile birlikte tespit edebilir, bunlarla ilgili ayrı ayrı istatistikler ve analizler yapabiliriz. Çünkü bir yerleşim yerinde ikamet eden herhangi bir hane reisi yaşamakta olduğu yerleşim yerini terk etmiş ise; bunun sebebi ve gittiği yer hakkında söz konusu hane reisinin kaydının yapıldığı yere kısa bir not düşülmüştür. Genel olarak hane reislerinin yaşadıkları yeri terk etme sebepleri arasında evlilik, sürgün edilme, kaçma veya yaşadığı yerden daha iyi şartlarda bir hayat seviyesine kavuşmak gibi sebepleri sıralayabiliriz.

Ekonomik Yönü

Tanzimat döneminde (meslek üzerinden, üretilen ürün üzerinden ve sanatkârlıktan alınan) örfi vergiler birleştirilerek temettü vergisi veya kısaca vergi adıyla uygulamaya konulmuştur. Temettüat defterlerinin kapsamı da bu yönde olmuş; vergi kapsamında olan ve olmayan tüm envanterleri kayıt altına alınmıştır.

Zirai faaliyetlerin yoğun olarak yapıldığı bir yerleşim yerinde zirai işletmelerin çeşitli açılardan tasnifi, ne tür zirai faaliyetlerin öne çıkmakta olduğu, hububat üretimi mi, yoksa sınai bitki üretimi mi yapılmakta olduğu veya hangisinden ne oranda üretim yapılabildiği ortaya konulmaktadır. Aynı şekilde hayvancılık üretim faaliyetlerinin tamamen tüketilmeye yönelik mi, yoksa pazara dönük olarak mı yapıldığı, yetiştirilen tüm bu ürünlerin yerleşim yerine göre dağılımı ile ilgili değişik analiz ve yorumlar ortaya konabilmektedir.

Temettüat tahriri yapılmış olan yerleşim yerinde ücretlerin genel dağılımı, sağlanmakta olduğu kanallar, haneler arası gelir dağılımı, vergileme ve vergi yükü ile ilgili değişik istatistiki çalışmalar yapılabilir (Yurtseven, 2014b: 1532-1558). Vergilemelerin gelir dağılımı üzerindeki etkileri, sanayi öncesi ekonomilerde vergiler ve oluşumu, gelir dağılımına etkileri, gelirlerin vergilere, kişiler ve gruplara göre dağılımı ile ilgili tablolar ve değişik analizler yapılabilmektedir.

Osmanlı ziraat istatistiklerinde zirai faaliyetin yapıldığı araziler, hane reislerinin mülkiyetinde olup olmadığına bakılmadan yüz ölçümlerine göre imalat-1 cesime / büyük işletme, imalat-1 mutavassıta /orta işletme, imalat-1 sağire / küçük işletme, şeklinde üç ayrı kategoride ele alınmaktadır (Güran, 1998: 242). Bu itibarla, bir arazinin yüz ölçümü 10-50 dönüme tekabül ediyorsa imalat-1 mutavassıta, bu ölçünün altında kalıyorsa imalat-1 sağire ve bu ölçünün üzerinde ise imalat-1 cesime olarak değerlendiriliyordu. Üzerinde çalıştığım Sinop ve Çankırı temettüat tahrirlerine göre, söz konusu il ve ilçe merkezlerinde her çiftliği birer işletme olarak kabul edersek, Tanzimat döneminde hane reislerinin ekonomik faaliyetlerini sürdürdükleri çiftlikler arasında büyük işletme tipinde çiftliklerin çok az olduğu dikkati çekmektedir (Yurtseven, 2014a: 75).

Tanzimat döneminde tarım sektörü elde edilen gelir ve ayrılan arazi miktarı bakımından diğer sektörlerle göre büyük bir ağırlığa sahiptir. Gerek şehir ve gerekse köy yerleşim yerlerinde nüfusun büyük kısmı tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Zirai işletmelerin genelinde de hububat üretimi büyük bir orana sahip bulunmaktadır. Diğer taraftan endüstri bitkileri üretimi ve bağcılık faaliyeti ikici ve üçüncü sırayı almaktadır.

Temettüat tahrir defterleri içerisindeki bilgiler tasnif edilirse en ayrıntılı bilginin o yerleşim yerinin ekonomik potansiyeli hakkında olduğu görülür. Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nde ekonomik faaliyetler tarım ağırlıklıdır. Mamafih, köylerde yaşayan hane reisleri arasında dahi toprağı olmayan veya yetersiz olanların bulunduğu da muhakkaktır.

Hane reisleri arasında arazisi yeterli olmayan veya hiç arazisi bulunmayanların, gücü toprağına işlemeye ve ürünü kaldırmaya yetmeyenlerin, büyük toprak sahiplerinin yanında ücretli olarak çalıştıkları anlaşılmaktadır. Daha fazla gelire ihtiyacı olanlar, bilhassa genelde ekip biçecek toprağı az olanlar, kendi işlerini gördükten sonra, kalan iş günlerinde, diğer çiftliklerde ırgatlık, çapacılık veya başka şekilde çalışarak kazanç sağlamaktadır. Temettüat defterlerinde bu tür iş gücünü takip etmek mümkündür (Güran, 1985: 303).

Toprağın mülkiyeti devlete, işletmesi köylüye ve vergisi (öşür ve raiyet rüsumu vergileri) de sipahiye aittir. Köylünün bu toprağı sürekli işleyip miras bırakabilmesi için; sebepsiz terk etmemesi, toprağı üç yıl boş bırakmaması ve vergisini düzenli ödemesi gibi şartlar aranmaktadır (Barkan-Meriçli, 1988: 93-104). Buna karşılık sipahinin de reyaya karşı görevleri vardır. Bunları da köylünün güvenliğini sağlamak, üretim araçlarını temin etmek, tohum ve gübre ihtiyacını karşılamada yardımcı olmak, vergiyi almakta kolaylık sağlamak şeklinde sıralayabiliriz.

“Osmanlı Devletinde toprakların tasarrufu ve işletilmesi işleriyle devlet yakından ilgilenmiş ve bu alanda koyduğu düzenlemeler sayesinde bir taraftan kendi otoritesine ortak çıkacak bir soylular sınıfının oluşmasına fırsat vermemiş, diğer taraftan da bütün ziraat topraklarının tek sahibi olma iddiası ile kendi siyasi gücünü doruğunda muhafaza etmeye çalışmıştır” (Barkan-Meriçli, 1988: 92).

Halkın önemli gelir kaynaklarından birisi taşımacılık faaliyetidir. Taşımacılığı bir gelir kaynağı olarak seçen hane reislerinin meslekleri kısmında bu işi yaptıkları belirtilmiştir. Taşımacılık yapan hane reisleri mutlaka yük hayvanı beslerlerdi. Katır, at, eşek, manda gibi. Temettüat defterlerinde bu tür hayvanlar da yavrularıyla birlikte kaydedilmiştir.

Binek hayvanı olarak kullanıldıklarında vergi kapsamı dışında tutulan hayvanlar taşıyıcılıkta kullanıldıkları zaman hasılatlarının az-çok olduğuna bakılmadan vergiye tabi tutulurlardı.

Bir taraftan nüfus yoğunluğunun azlığı diğer taraftan da tarım yapılmayan toprakların fazlalığı Türk toplumunu her türlü hayvancılık faaliyetine iten temel sebepler olmuştur. Bu bakımdan yerleşik çiftçilik yapan ve gerekse göçebe olarak hayatlarını sürdüren Türk topluluklarında hayvancılık önemli bir ekonomik faaliyet olarak görülmüştür.

Sanayi öncesi ekonomilerin bir çeşit birikmiş serveti ve tarımın temel ekonomik faaliyeti olan hayvancılık (Güran, 1988: 258), Osmanlı toplumunda daima önemini korumuştur. Kasaba merkezinde ve köylerde büyük oranda çiftçi hanelerce yapılan hayvancılık faaliyetleri, beslenme ve tarıma destek amaçlı olmuştur. Hayvancılığı tek geçim kaynağı olarak sürdüren göçebe Türk topluluklarında pazara dönük olarak küçükbaş hayvancılığına ağırlık verilirken; yerleşik çiftçilik yapan Türk toplumunda ise güçlerinden faydalanmak ve gıda ihtiyacını karşılamak için daha ziyade büyük baş yetiştiriciliğine önem verilmiştir. Ayrıca hayvancılık faaliyeti içerisinde çok nadir de olsa kanatlı hayvan yetiştiriciliğinden "arıcılık" faaliyeti görülmekte olup kovan hesabıyla vergiye tabi tutulmuştur.

Temettüat tahrir defterleri Türk iktisat tarihine her bakımdan kaynaklık etmektedir. Temettüat tahrir defterlerinde ekonomik açıdan oldukça değer taşıyan konular arasında; arazinin yüzölçümü, konumu, verimliliği, ekilip ekilemediği, bağ ve bahçelik durumu, dikili bitkiler (ağaçlar); bunların produktivite durumları, miktar ve adetleri gibi değerleri hakkında istatistiki bilgi ve analizler kolaylıkla yapılabilmektedir.

Tanzimat döneminde ülkenin ekonomik yapısı içinde hayvancılık önemli bir yere sahiptir. Herhangi bir yerleşim yerinde hangi tür ve cins hayvanların beslenip yetiştirildiği, adetleri ve bunlardan ne kadar kazanç sağlandığı; hayvancılığın köy ve kent ekonomisindeki yeri, vs. hakkında her türlü istatistiki bilgi ve analize ulaşılabilir.

Temettüat tahrir çalışmasının yapıldığı dönemde Osmanlı Devleti'nin, içerisinde bulunduğu şartlar gereği Avrupa'da başlayan sanayileşmeyi geriden takip ettiği, henüz sanayileşme faaliyetlerinin nimetinden gereği gibi istifade edemediği anlaşılmaktadır. Üzerinde çalıştığım Sinop, Çankırı ve incelediğim diğer temettüat tahrir defterlerine göre (ML. VRD. TMT. d kodlu ve 00666 sıra nolu Çerkeş Kazasının temettüat defteri, ML. VRD. TMT. d kodlu ve 03237 sıra nolu Boyabat köylerine ait temettüat defteri, ML.VRD. TMT.d kodlu ve 00813 sıra nolu Kurşunlu temettüat defteri...); söz konusu yerleşim yerlerinden bırakınız köyleri; kasaba ve şehir merkezlerine ait defterlere bile Avrupa'dan yayılan sanayileşme faaliyetleri hiç yansımamıştır. O halde diyebiliriz ki Osmanlı coğrafyasının büyük kısmında modern sanayiinin yaygın olmadığı görülmektedir. Oldukça sınırlı da olsa herhangi bir yerleşim yerinde faaliyet yapan sınaî ve ticari hizmet iş kolları konularında aydınlatıcı bilgileri ve bu nevi çalışmalar yapıldıkça da istatistiki çalışmalar ve analizleri yapma imkânı doğacaktır.

Vergi sosyal ve ekonomik yönü olan bir kavramdır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde vergi reformu çalışmaları II. Mahmud zamanında düşünülmüş, alt yapısı hazırlanmış, ömrü vefa etmediği için halefi Abdülmecid zamanında gerçekleştirilmiştir (19 Zilkade 1255 / 24 Ocak 1840). Tanzimat ile getirilen ve uygulamaya konulan vergi sisteminin temel hedefleri arasında vergi adaletsizliğine son vermek, vergi mükelleflerinin ekonomik gücüne göre vergi alınmasını sağlamak; devletin mali işlerde ve vergi konusunda mükellef ile doğrudan doğruya temas kurma isteği gibi hususları sayabiliriz. Temettüat tahrir defterleri, Osmanlı Devleti'nin değişim ve dönüşüm geçirdiği bir dönemde bu nevi çalışmaların alt yapısını oluşturan hususlardan birisidir.

İdari bilgilerle başlayan Temettüat defterlerinde hane esaslı tahrir/sayım sistemi kullanılmış fakat vergi verme imkânı olan ve olmayan tüm hane reisleri birer vergi mükellefi olarak; vergiye esas olan gelir kaynağının neler olduğu, yıllık geliri ve bu gelir üzerinden tarh edilen yıllık vergi ve öşür miktarları ayrı ayrı kaydedilmişlerdir. Ancak vergiden muaf tutulan hane reislerine de 'muaf

tutulma' sebeplerini belirten notlar tutulmuştur. Tüm bu kayıtlarla her türlü vergi istatistikleri ve analizlerini yapma imkânı sunulmuş olmaktadır.

Tablo 1. Boyabat'ın Köylerinde Toplam Vergi Dağılımı

Boyabat'ın Köylerinde Toplam Vergi Dağılımı								
Toplam Köy	Vergüyü Mahsusası (KURUŞ)	A'şâr Rüsümü						Yekûn (KURUŞ)
		Hinta		Şa'ir		Çeltik		
		Kile	Bedel	Kile	Bedel	Kile	Bedel	
21	63439	1056,5	8424	2477	10148	155	934	19355

Boyabat köylerine ait Temettüat defterine göre; 1260 (1845) yılında, 21 köye ait toplam 435 hane reisinden 369 hane reisinin mesleklerini “erbab-ı ziraat” olduğunu ve zirai faaliyette bulduklarını beyan etmişlerdir. Oluşturulan Tablo 1 ve Tablo 2’de de gösterildiği gibi tahrir işlemi neticesinde söz konusu tarihte Boyabat köylerinde zirai faaliyet neticesinde vergi mükellefleri toplamda 235506, 5 kuruş gelir elde etmişler ve bu meblağ üzerinden tahakkuk ettirilmiş olan toplam vergi ise 88830, 5 kuruştur. Ancak konuyla ilgili olarak daha önce yapmış olduğum bir çalışmada bu konu daha ayrıntılı olarak işlenmiştir (Yurtseven, 2014b: 1554).

Tablo 2. Boyabat'ın Köylerinde Toplam Vergi Dağılımı

Boyabat'ın Köylerinde Toplam Vergi				
Diğer A'şâr Rüsümü	GENEL TOPLAM	TEMETTÜAT (KURUŞ)		
(Bedel-i A'şâr-ı bağ, Bedel-i A'şâr-ı Cehr, Adet-i Ağnam., Maktu-ı Zemini Asiyab, Zuhurat, Bedel-i Rusum-ı Meyve, Bedeli Öşr-ü Kovan, Bostan) Toplam		Ziraat ve Hayvancılık	Ziraat ve Hayvancılık Dışı	Mecmu'unun Temettü-ı
19507	88831	76403	26297	235507

Osmanlı Devleti büyük bir devlettir. Bünyesinde kendisine bağlı krallıklar ve devletler de vardı (Karamursal, 1989: 173-175). Bu bakımdan tüm Osmanlı coğrafyasında aynı idari sistem cari değildi; farklı bölgelerde değişik uygulamalar görülürdü. Vergi uygulamalarında da benzer kolaylıklar sağlanırdı.

Osmanlı ekonomisinin en önemli uygulamalarından birisi de kayıt dışı ekonomiye geçit vermemesidir. Osmanlı dükkânı-tezgâhı, malı-mülkü olmayan hane reislerinin bilgi-beceri veya amelelikle yapmış olduğu kazancı vergilendirmiştir. Günümüzde ise bu nevi çalışanlar vergi kapsamı dışında tutuldukları gibi, yine günümüzde zirai faaliyet yapan küçük çiftçiler de aynı değerdendir.

Temettüat tahrir defterlerinde dikkati çeken ekonomi ile ilgili bir başlık da ‘zuhurat’ tır. Zuhurat genelde üzerine kayıtlı malı-mülkü olmadığı için yoksul diyebileceğimiz vergi mükellefinin kendi bilgi ve becerisini kullanmak suretiyle veya bir şekilde çalışarak elde etmiş olduğu alın terini temettüat tahrir çalışması sırasında gelir hanesine kaydettirerek kendisine vergi tahakkuk ettirilmesini bizzat istemiş olduğu yekûn tutardır.

SONUÇ

Araştırmacılar Temettüat defterleri ve bunların kapsamı hakkındaki bilgilere ilk olarak Tevfik Güran ve Kütükoğlu'nun yaptıkları tanıtıcı çalışmalarla vakıf olmuştur. Oldukça önemli bilgilerin bulunduğu söz konusu çalışmalardan biri: Tevfik Güran (1985), Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabası'nın sosyo-ekonomik özellikleri” ve diğeri de Mübahat S. Kütükoğlu (1995),

“Osmanlı Sosyal ve İktisat Tarihi Kaynaklarında Temettuat defterleri” dir. Her iki araştırmacı bu nevi çalışmalarını devam ettirdikleri gibi bu konuyu çalışacak olanlar da bilgi ve tecrübeleriyle katkıda bulunmak suretiyle önemli bir çıkış açmışlardır. Açılan bu çıkışta ilerleyen araştırmacılara her gün yenileri eklenmekte ve böylelikle yapılan tez, makale ve benzeri neşriyatlarla XIX. yüzyıl Osmanlı coğrafyasındaki yerleşim yerlerinin sosyo-ekonomik durumu aydınlığa kavuşmaktadır.

Kısaca temettuat defterleri üzerinde yapılan çalışmalarla XIX. yüzyıl Osmanlı sınırları içerisindeki birçok yerleşim yerlerinin sosyo-ekonomik durumları ayrıntılı olarak izlenebilmektedir. Bu bakımdan bu nevi çalışmaların literatüre katkıları oldukça fazladır.

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’la başlayan dönemde, devlete dinamizm verme çabası ile öncekilere göre daha kapsamlı modernleşme hareketleri başlatılmıştır. Söz konusu modernleşme hareketlerinin mihrini maliyeye yönelik olarak yapılanlar oluşturmaktadır.

Temettuat tahrir defterleri, ağırlıklı olarak XIX. yüzyılın ilk yarısının son on yılı içerisinde uygulanmış olan nüfus arazi, mal, mülk ve diğer ekonomik faaliyetlerden elde edilen gelir ve bunun üzerinden tahakkuk eden verginin kayıt altına alındığı mühürlü defterlerdir. Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde bulunan en kıymetli tarihi vesikalardandır. Siyasi tarihten ziyade sosyo-ekonomik tarihi konu edinmektedir. Bu bakımdan İktisat tarihçileri için temel kaynakların başında gelmektedir. Türk sosyo-ekonomik tarihinin olduğu kadar, belli bir dönemde belli bir coğrafyada, Osmanlı sancağı altında yaşamış muhtelif medeniyetlerin özelliklerinin ortaya konulmasına; herhangi bir yerleşim yerinde yürütülen iktisadi faaliyetlerin ayrıntılı olarak ortaya konulmasına; ekonomik faaliyetlerin sektörler itibariyle dağılımı ve öne çıkan sektör ile diğer sektörlerin karşılaştırılmasına; yaptıkları ekonomik faaliyetlere göre hane reislerinin gruplandırılmasına; kazanç ve gelirleriyle ilgili anlamlı istatistiki tablolar oluşturulmasına imkân sağlamaktadır. Belli bir dönemde belli bir coğrafyanın siyasi iktisadi içtimai meselelerini aydınlatmaya son derece yardımcı olmaktadır.

Temettuat kayıtlarına göre, Tanzimat döneminde Osmanlı taşrasında yaşayan hane halklarının temel ekonomik faaliyetlerinin daha ziyade tarım sektörü ile sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre tarım sektöründe elde edilen gelirleri de genel olarak çiftçilik, hayvancılık, zanaat, emek, zuhurat ve diğerleri şeklinde ifade etmek mümkündür.

Tarihin belli bir döneminde cihan devletinin vergi politikası ve vergi mükellefleriyle olan ilişkisi değişik açılardan incelendiğinde çağlar ötesinden günümüze mesajlar ulaşacaktır.

Temettuat tahrirleri üzerine yapılacak çalışmalarla XIX. yüzyıl Osmanlı taşrasının sosyo-ekonomik özellikleri açığa çıkarılacak; birbirinin aynısı veya tamamen farklı olan Osmanlı şehir ve kasabaları kantitatif verilerle değişik açılardan incelenebilecek, günümüzle kıyaslamalar yapılabilecektir. Osmanlı Devleti her dönemde halkının sosyo-ekonomik durumuyla yakından ilgilenmiş ve kendine has yöntemler kullanmak suretiyle izlemeye çalışmıştır. Birbirini takip eden savaşların yaşandığı bir dönemde üretimle savaş ekonomisini birleştirip geliştirmiş, ülkeyi rant ekonomisinin eline teslim etmemiştir.

Temettuat tahrir çalışmalarında herhangi bir yerleşim yerinde yaşayan hane reislerinin ekonomik faaliyetleri/potansiyeli tespit edilmeye çalışıldığı için, vergiye tabi olanlar ve olmayanlar da ayrıntılı olarak kayda geçirilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı ekonomisinde kayıt dışı herhangi bir faaliyet söz konusu olmamıştır. Osmanlı kuruluş yıllarından itibaren tahrir işlemine büyük önem vermiş; bir yerin fethi gerçekleşip asayiş sağlanınca önce oranın tahrir işlemine gerçekleştirmiştir. Hâlbuki günümüzde tüm ekonomilerin en önemli problemi kayıtdışı olarak görülmektedir. Devletin denetim ve kontrol mekanizmaları birbirinden ayrı ve personel açısından da fazla olmalarına rağmen kayıt dışı da vergi kaçakçılığına sebep olmaktadır. Temettuat tahriri, ekonomiyi kayıt altına almada ideal bir sistem olmuştur.

Yapılan yeni vergi düzenlemesi ile vergi toplamada vergi mükelleflerine iyi davranmayan, hasılatın büyük kısmına masraf olarak el koyan mültezimler devre dışı bırakılmış, “merkeziyetçi ve nakdi” ödeme sistemine geçilmiş, haksızlıklar asgariye indirilmiş, vergi barışı sağlanmaya çalışılmış, ülkenin coğrafi şartları ve halkın sosyo-ekonomik durumu dikkate alınmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

BARKAN, Ö.L. ve MERİÇLİ, E. (1988). Hüdavendiğar Livası Tahrir Defterleri I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

BOA: ML. VRD. TMT. d kodlu ve 00666 sıra nolu Çerkeş Kazasının temettüat defteri.

BOA: ML. VRD. TMT. d kodlu ve 03237 sıra nolu Boyabat köylerine ait temettüat defteri.

BOA: ML. VRD. TMT.d kodlu ve 00813 sıra nolu Kurşunlu temettüat defteri.

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı (2000). Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara.

ÇADIRCI, M. (1991). Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, TTK Yayınları, Ankara.

ÇAKIR, C. (2012). Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, Küre Yayınları, İstanbul.

DÜSTUR, 1.Tertip, C.I, 1289, Matbaa-i Amire.

ELDEM, V. (1994). Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

GÜRAN, T. (1985). “Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri”, İktisat Fakültesi Mecmuası, 41 (1- 4): 301 - 319.

GÜRAN, T. (1988). “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910”, İÜİF, Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, Türk İktisat Tarihi Yıllığı, Yıl 1987, Sayı 1, İstanbul 1988, ss.225-303.

GÜRAN, T. (1989). Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

GÖYÜNÇ, N. (1997). İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

İNALCIK, H. (1942). “Bosna’da Tanzimat’ın Tatbikine Ait Vesikalar”, Tarih Vesikaları, C.I, S.V, İstanbul, ss.374-389.

KARAMURSAL, Z. (1989). Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

KAYNAR, R. (1991). Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

KAZICI, Z. (1987). Osmanlılarda İhtisap Müessesesi (Ekonomik, Dini ve Sosyal Hayat), İstanbul: Kültür Basın ve Yayın Birliği Yayınları.

KAZICI, Z. (1977). Osmanlılarda Vergi Sistemi, Şamil Yayınları, İstanbul.

KÜTÜKOĞLU, M. (1995). “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, Belleten: 395-412.

PAKALIN, M. Z. (1985), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.II, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

PARLATIR, İ. (2006), Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı yayınları, Ankara.

- ŞENER, A. (1990), Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, İşaret Yayınları, İstanbul.
- YURTSEVEN, A. (2013). “XIX. Yüzyılın Ortalarında Kurşunlu Kazası'nın Sosyal Durumu”, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 10(1).
- YURTSEVEN, A. (2014a). “XIX. Yüzyılın Ortalarında Çerkeş Kazasının Ekonomik Durumu”, Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, 1 (2): 64-87.
- YURTSEVEN, A. (2014b). “XIX. Yüzyılın Ortalarında Boyabat Kazası Köylerinin Ekonomik Durumu”, XVII. Türk Tarih Kongresi, 2014, IV (IV):1531-1566.
- YURTSEVEN, A. (2019). “İslam'ın İlk Döneminde Vergi Uygulamalarının Topluma Yansıması”, Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, E-Dergi 8 (1): 65-96.